

МИЛИСАВ В. ЛУТОВАЦ

СТОЧАРСТВО И СТОЧАРСКИ ЖИВОТ НА ПЕШТЕРСКО-СЈЕНИЧКОЈ ВИСОРАВНИ

Пештерско-сјеничка висорава је од давнина позната по сточарској привреди. На то утичу и природне особине и географски положај ове јединствене висоравни у целој нашој земљи.

Природне одлике. — Ма одакле се пошло из долина Ибра, Лима, Моравице и Рашке, мора се пети преко 1.000 метара надморске висине да се уђе у ову област и са њеног руба сагледа огромно пространство које пружа изглед јединствене планинске површи. Тако изгледа посматрана споља, али кад се у њу унутра уђе, наилази се на лавиринат долина, котлиница, поља, увала, вртача, мањих површи и узвишења. Ова висорава, чије се висине крећу од 1.000 до 1.350 метара уоквирена је планинским венцима Голије, Јавора, Јадовника, Жилндера и Крушчице, кроз које превојима воде путеви у суседне области. Сама унутрашњост области је, као што је речено, доста разноврсна и у геолошком и морфолошком погледу. Преовлађују тријаски кречњаци и дијабаз-ројнаци, а местимично се јављају и палеозојски шкриљци. У тим стенама је изграђен рељеф ове области, на који су утицали тектонски, крашки и флувијални процеси. Средином је сјеничка тектонска удолина између дијабаз-ројнаца с једне и кречњака с друге стране. И Сјеничка котлина, као и мања проширења у Тријебинама и Царичини испуњене су језерским неогеним седиментима. На југозападној страни у пространој кречњачкој површи урезана су и два поља: Пештерско и Коштан-поље, која су такође једно време била под водом. И у њима су насложени језерски седименти а преко ових флувијални наноси. Сав остали простор се одликује вртачама, увалама, мањим заравнима и блажим падинама. Особито је карактеристичан рељеф Гиљева, која у облику засвођене површи испуњава западни део ове области. Гиљева се одликује низом вртача и увала између којих се пружају грени.¹⁾

---

1) Јован Цвијић, Геоморфологија, I, II, Београд, 1924, 1926.; Милош Зеремски, Сјеничка котлина, Посебна издања Географског института „Јован Цвијић“, књ. 20, Београд, 1969.

И друге природне одлике: клима, хидрографија и вегетација врло су карактеристичне. Ова висока планинска површ отворенија нешто према западним ветровима, обилује атмосферским талозима. Али овде може и у лето да дуне југозападни топао ветар, такозвани „сувоград“, који брзо исуши земљиште.

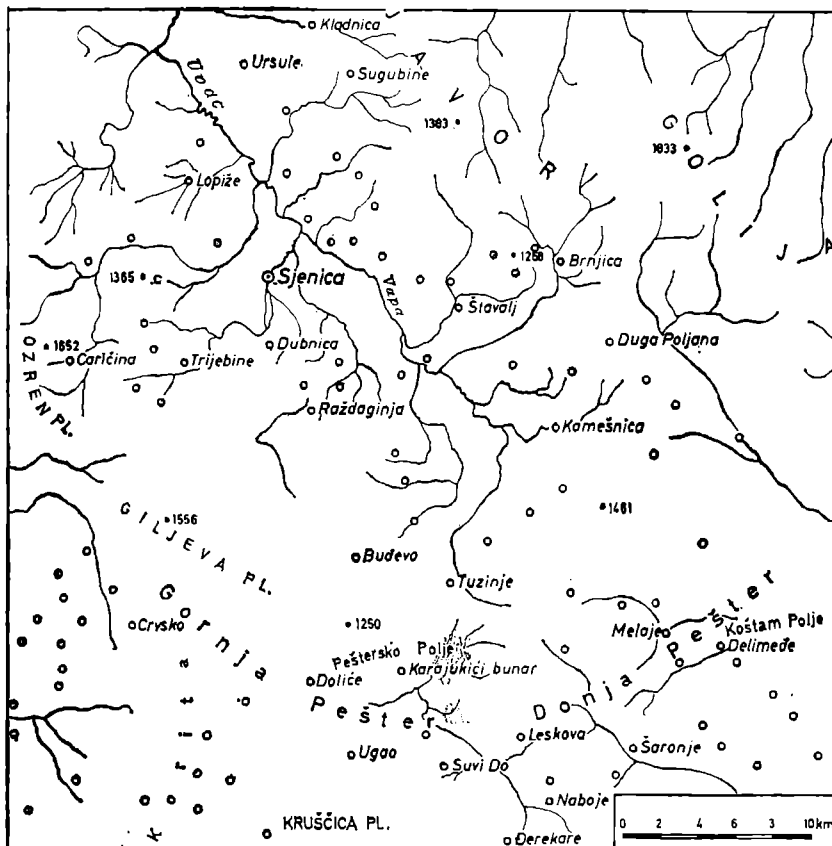
Занимљива је и друга крајност. На Пештерско-сјеничкој висоравни су најниже температуре у нашој земљи. Ово се поглавито односи на Сјеничку котлину, у којој је у зиму хладније него на Гиљеви.²⁾

Хидрографија ове области је израз количине падавина и педолошког састава земљишта. Делом је богата, а делом врло сиромашна текућом водом. Богати су нижи и средишни делови где на додиру кречњака и вододржљивих слојева избија низ врела: Увца, Вапе, Грабовице и других токова који су богати водом. Супротно овоме, водом су сиромашне све кречњачке површи, па чак и поменута поља. Изузетно је богато водом Берекарско врело из кога се вода сада спроводи у нека пештерска села. Особито у води оскудева пространа ливадарско-пашњачка Гиљева. Тамо се на површини јавља само неколико мањих извора чија вода одмах понире. Од ових су најважнији Црвена Локва, Забој, (Тријебински), извори у Ракљи и неколико важнијих бунара (Ракочки, Попадића, Рамчевића, Бегови бунари). У једном делу Пештерског поља, сем Карајукића, постоји још неколико бунара под називом људи који су их копали. Око њих се окупљају стада стоке из околних села и станова. Код Карајукића бунара основано је ново насеље истог имена. У њему је као средишту Горњег Пештера тржиште и месна канцеларија. Узгред речено, новом насељу би више одговарао назив Пештер него Карајукића бунари. Сем тога постоје овде-онде и мањи бунарчићи који за време сушних лета пресуше. У таквим неприликама сточари су дотеривали стада са даљине 5 до 10 километара на Црвену Локву, Забоје и Ракљу.

Захваљујући количини атмосферских талоба свуде је макар и плитак слој земљишта покривен вегетацијом. Разуме се, њен распоред и каквоћа зависе од подлоге. Из статистичких података се види и структура вегетационих површина. Узето посебно, 83,8% је под пашњацима и ливадама, а 14,9% под њивама. Ливаде захватају просторе по дну котлина и мањих проширења око токова. Сем тога, ливадама је особито позната Гиљева по чијим увалама и вртачама су богати сенокоси доста питеме и сочне траве. На површинама и странама су пашњаци разнолике каквоће. Стручњаци особито истичу пашњаке Сјеничке котлине, Озрена и Царичине, Гиљеве, Пештерског и Коштан-поља. Као важније пашњаке ваља узети ливаде после косидбе, што је такође од великог значаја за држање стоке. Од користи су за сточарство као пашњаци крајеви око ливада. За пашу

2) Томислав Ракићевић, Утицај рељефа на доњу границу температуре на примеру Сјенице и Златибора, Зборник радова Географског института ПМФ, св. 18, стр. 10—11.

се користе скаршћене површине, јер између камењара избија ретка али трава сочна. Краће речено, цела ова област је непрекидни пашњак.³⁾

1. Прегледна карта Пештерско-сјеничке висоравни

Оно у чему је Пештерско-сјеничка висораван сиромашна јесте шума, чему је узрок сточарство. Шума је свуда сечена и паљена да се прошире пашњаци, што се види из остатака корења борових и смрекових стабала. Једном уништена шума се теже подизала, особито на сувој и кречњачкој подлози. Такви предели су после били изложени живој ерозији, па сада представљају камениту пустињу, као што су на пример Жари где се од вегетације види по који веома закржљали жбун и ретке власи траве. Шума се одржала у подножју ободних планина око мањих поточића и долина по ободу области.

3) Инж. Орестије Крстић, Планински и шумски пашњаци Југославије, Суботица, 1956, стр. 198—214.

Подлога сточарству нису само ливаде и пашњаци већ и планинска стрна жита, овас и јечам, чија слама служи за исхрану говеда и коња, а зрно у прихрани оваца у доба млађења.

Дуга зима „поједе“ велики број стогова сена и сламе који се виде поред сваке куће. И поред тога Пештерско-сјеничка висораван може више да задовољи потребе у испашни него у зимској исхрани. То особито важи у годинама када су зиме дуге и снегопадне. Разуме се, ова равнотежа ће се моћи да успостави када ливаде буду мелиорисане.

Развитак и привредни значај сточарства. — На основу физичко-географских особина може се извести закључак, како је ова област била увек предодређена за сточарство. Сем по сточарству она је била позната и као транзитна етничка област. Преко ње су се сточари кретали према суседним долинама, и обратно. Из многобројних топографских назива се види како су у њој највише оставили трагова Срби сточари. Разуме се, у њој је у прошлости било овде-онде и сточара влашког порекла, о чему сведочи назив села Урсуне и крај Станишор у Пештерском пољу. Али су ови били малобројни и повремени у односу на Србе, што се особито види из једног турског дефтера писаног 1585. године. То је први период турске владавине, па се слободно може рећи да је такво становништво било и раније. Овде ћемо ради потпуније слике изнети само поједина домаћинства по селима са највећим бројем стоке. Иначе су се стада кретала од 50 до 999 овчијих брера. Нису прелазили овај највећи број, јер су свако хиљадито сточно грло остављали природи, вуку и хајдуку. Таквог обичаја су се доскора придржавали и сточари неких других области. Ево како је изгледао тај попис сточара у неким селима Пештерско-сјеничке висоравни, узимајући само по једно или два домаћинства. Имена са бројем оваца: Село *Берекаре* Никола Радан 177, *Суводо* Павле Поп 202, *Лескова Глава* (Лесковица) Радосав Радица 250, село *Пештер* Вукота Степан 999, *Живко* Спужић 999, *Тузиње* Рајин Радосав 220, *Цветановиће* Иван Вук 300, *Браћак* (Браћановићи) Бранко Вук 147, *Буђево* Никола Павле 210, Радун Тодор 190, *Мала Корита* Вук Вуксан 300, *Живко* Вук 370, *Вељко Буро* 320, *Храстеновиће* Вељко Радина 145, *Расно* Вучетић Буро 293, Радина Вук 270, село *Пештер* у махали *Корита* Војин Грбац 350, и Стеван Марко 220, село *Жабрен* Рајко Вукашин 90, *Међугор* Тодор Јанко 220 и Лазар Огњан 245, *Делимеће* Вукић Радина 150, *Крња Јела* Маљко Драгиња 200 и Рајица Драгиња 200, *Точилово* Јован Черно 350, *Набоји* Вук Никола 118, *Камешница* Јован Радисав 122, *Речица* Рахиња Цветко 440.

Сем сталних сточара Срба у селима, овде се помињу и сточари хајмане (сточари-номади)⁴).

4) Хамид Хаџибеговић, Званични подаци о сточном фонду на подручју Новог Пазара, Трговишта и Бихора из 1585. године, Историјски записи, Година XXII, књ. XXVI, стр. 589—598, Титоград 1969.

Друга стока, говеда, козе и коњи није пописивана, јер су Турци изгледа имали највећи интерес за овце због меса и вуне. Свакако је број говеда и коња био сразмерно знатан у XVIII и XIX веку, о чему сведоче жива предања.

Још у почетку XIX века број стоке је по домаћинствима био знатан, особито у задружним кућама. У томе се нису разликовале муслиманско и православно-српске куће. Шта више, српско-православна домаћинства су се у томе одликовала, јер је ага великопоседник због својих интереса штитио задружне и имућне куће.

Састав стоке по врстама одговарао је исхрани и приликама. Ливаде и пашњаци могли су да приме чак и већи број оваца, говеда и коња. Углавном, све ове врсте стоке нису се гајиле на штету једне и друге. Свака је почивала на својој врсти исхране: овца на сувим пашњацима и сену, говеда на торинама, сену и слами, коњи на пашњацима, крупним травама из замочварених ливада и торинама, које остану после оваца.

Ако се то доба упореди са садашњим, сточни састав је био исти; био је сразмерно велики број говеда и коња; поред тога овде-онде су гајене и козе. Особито се одржало овчарство, које је имало највећу пробу у турском царству. Оно је било и мање опорезовано него друга стока. Велика стада оваца, крда говеда и лаћимије коња биле су заступљене у свакој задружној кући; у томе није било разлике ни касније када је овде ислам ухватио корена. Чак се из тих разлога боље гледало на задружну православну кућу, која је аги давала већи принос. На пример, село Буђево насељено само православним Србима одгајало је велики број расних пештерских оваца. Разуме се, сточарство је опадало и расло у вези са политичко-друштвеним приликама; за време сеоба је падало, а после се брзо обнављало са придоласком новог становништва. Великопоседници — аге радо су примали боље задружне породице које су имале и за себе и за агу.

Како је било сточарство у XIX веку може се приближно видети из ових података. Навешћемо само неколико карактеристичних домаћинстава у извесним временским размацама. Задруга Гајевића из Биоца држала је 1878. године 1.000 оваца, 80 говеда и 30 до 40 коња. Муслиманска задружна кућа Смаил-аге Куртановића у селу Тузињу, која се поделила 1942. године, држала је 500 оваца (300 домаћих, а 200 на ортаклук), и око 100 говеда. Од ових су краве музаре 30 и волови 25. Сем тога, гајили су и 40 коња. И Ташко Турковић у Долићима, чија је задружна породица бројала 1938. године 60 чељади, држао је 130 говеда (50 крава), 1.200 оваца (400 својих а 800 на ортаклук) и 40 коња. Разуме се, са деобом задруга опадао је и број стоке по једном домаћинству, али ипак спорије него у другим суседним крајевима. На то су, као што је поменуто, утицали при-

родни услови подједнако повољни за све врсте стоке. Овца је свуда на првом месту јер за њу има паше свуда на утринама око села, као на Гиљеви и другим мањим планинама. Она, захваљујући својој природи, користи и најситнију траву од поља и долина до врха Гиљеве и најкршевитијих површина. У току векова одгајиван је посебан сој пештерске овце, која се одликује тежином (овца око 50, ован до 100 и јагње око 25 килограма) руном финије вуне и плодношћу. Често се близни, сем тога због кратког влакна и оголелости по трбуху она се лакше креће у снеговитим данима. Помоћу дугих ногу и губице добро рови снег налазећи свуда суву траву испод снега. Али у новије време овај сој није чист, сем у неколико села на Пештеру (Бућеву, Долићима, Бороштици), јер се све више меша са праменком из суседних области. Овца није била значајна само у кућној економији већ и извор финансијске моћи. Ова област је била снабдевач овновима и другим јаловим бравима многих градова. Поглавито је извожена за Солун и Цариград, особито за време Курбанбајрама и Рамазана. Сем домаћих, овце су извозили и страни трговци који су често долазили непосредно на тор сточара. На цени су била и јагњад која у јесен достижу тежину једногодишње овце. Извожена су поглавито у Грчку.

Као што је поменуто, ова област се одликовала и великим бројем говеда. На то је, као и на овцу, утицала природа, јер и за говече има довољно хране: крупније траве по пашњацима и ливадама коју овца не користи. Томе ваља додати овсену и јечмену сламу, као и торине после оваца.

Пештерско говече има такође својих одлика. То је сој буше сиве длаке, танких великих рогова, који достиже тежину од 500 кг. Коришћено је не само у домаћој економији већ и у трговини. Помињу се крда утојених волова која су пре 1878. године извожена у Дубровник⁵⁾. У домаћинству је улога говеда многострана. Употребљавају се за орање и запрегу широких пештерских кола. Краве, као и свуда се гаје и за млеко и приплод, али се не прежу. Што је карактеристично, више говеда кољу за зимницу него оваца. Речено је да су поједине велике задружне куће клале и по 10 до 12 говеда. Сада, међутим, и у говедарству настаје промена не само у броју већ и у соју, јер се са пештерским говечетом меша ситнија разнобојна буша околних области, а сем тога преко задруга се увode и краве фригијске расе и други савремени сојеви.

У саставу пештерско-сјеничке стоке видимо и биволицу коју овде гаје иако је област планинског поднебља. Разлог је масно млеко од којег муслимани извлаче масло. Биволице највише држе у селима где има замочварених ливада и киселе траве коју она добро користи.

Оно што је још више карактеристично, пештерско-сјеничко сточарство се одликује и знатним бројем коња. Велики број коња,

5) Боривоје Ж. Милојевић, Пештер и Сјеница, антропологеографска скица, Гласник Географског друштва, св. V, Београд, 1921, с. 92.

који се кретао од 10 до 40 грла по једном домаћинству, може се објаснити могућностима у исхрани и доскорашњим саобраћајним и друштвеним потребама. Основна исхрана су пространи пашњаци, ливаде и планинска жита, јечам и овас. У летњој половини године коњи су изгоњени у „санпас“ у планину Гиљеву и на друге пашњаке; обилазили су их тамо с времена на време да не подивљају и негде далеко залутају. Нису се за њих плашили ни вука ни хајдука. Снажни „азгин“ коњи удружено су се бранили од сваког непријатеља. Нема случаја да их је вук са пашњака отерао или неко присвојио. Боравак на пашњацима се продужава до средине зиме, јер коњи мањи снег рове губицама и копитама откривајући траву коју стока због недостатка воде није могла у току лета искористити. Иначе коњи пасу и крушњу траву преко које ситна стока прелази. Тек кад падне већи снег коњи се савију око кућа где се хране крупним сеном и торинама које остају иза оваца. Сем тога, њима се полаже и крупно сено са замочварених ливада и житна слама. Само се жребним кобилама и коњима са којима се ради даје јечмена и овсена зоб. Толики број коња може да се објасни проћом на тржишту и кирицилуком који је овде као у посредничкој области био развијен. Све околне области куповале су пештерске коње. Велики број је извожен у Италију и на Малту. Сем тога, коњ је у домаћинству служио за пренос и вршидбу. Томе треба додати како су по два коња седланика држана за јахање. По један коњ је негован и за „кошије“ трке при свадбама и саборима који се одржавају на Пештеру и околним планинама. Добри коњи су гајени у Тријебинама, Раждагињи и Расну. Поглавито су продавана мушка грла, док су женска остављана за приплод.

Овде ваља изнети и данашње стање сточарства. По попису од 1971. године број стоке на Пештерско-сјеничкој висоравни, рачунајући ту и Доњу Пештер, која административно припада Штавичкој општини (Тутину), износи:

<i>Коња</i>	<i>Говеда</i>	<i>Оваца</i>	<i>Свиња</i>
5.643	24.981	122.408	1.889

Из овога се види како је број стоке у поређењу са недавном прошлошћу доста опао, али се ипак овде боље држи него у другим областима, јер само за њу постоје добри услови. Краће речено, за сточарство је овде везана готово цела привреда села. Шта више, и поједини грађани Сјенице гаје стоку, особито краве, које се лети виде на „чајирима“ — ливадама око града.

Овца се још свуда одржава. Њу гаји готово свака кућа, али су стада смањена на 30 до 100 брава по једном домаћинству. Смањено се и број говеда, иако и за њих има довољно зимске исхране у селу и летње паше. Највише је смањен број коња. На то је утицао савремени саобраћај, престанак кирицилука и незнатна потражња у суседним земљорадничким крајевима који прелазе са коњоке запреге на моторна оруђа. Опао је и ранији извоз у друге земље. Ипак и сада свако домаћинство држи два до три коња, јер су они још по-

требни у крају беспућа и због одржавања веза са планином и сеоским атарима.

Гајење свиња није ни сада развијено као у жупним житородним крајевима, мада за то има довољно услова с обзиром на млечну привреду и пашу. Разлози су за то довољна количина млечних производа и меса, као и знатан број муслимана који до скоро нису јели свињско месо због неких верских предрасуда.

Раније су гајене и козе, али у знатно мањем броју него овце. Ове су држане углавном у подгоринама околних планина Голије, Јавора, Крушице и Жилиндера, где је било и шуме.

Као што је речено, готово сва привреда ове области зависила је од стоке. Доста стоке значило је и довољно жита и новаца за подмиривање свих других животних потреба. Уз обиље сточног смока био је добар и хлеб од јечма и овса. Вуна је била подлога одеће и обуће. Од продаје сувишка стоке подмириване су дажбине. Врло је била развијена трговина стоком. Још у средњем веку су Сјеница и Царичина биле сточна тржишта Дубровчана. Међутим, у доба турске владавине извоз се кретао према Цариграду, Солуну, Италији, Малти и даље. Упоредо су извожени и сточни производи: вуна, коже, сир, лој, суво месо. Још у почетку овог века, а и доцније, све до 1941. године, крада овнова, јалових оваца и јагњади кретала су се за Грчку и Турску. На том путу су се сретали и каравани натоварени кацама и мешинама сира. После ослобођења испод Турака 1912. године, ови производи се виде и на нашим тржиштима: Београду, Сарајеву и другим градовима. Особито су на цени овчији сир и лубине од сушеног овчег меса. Трговина је била у рукама већих трговаца из Сјенице и Новог Пазара, који су збирали стоку и друге поменуте производе. Међу овима су у Сјеници били најпознатији: Звиздићи, Вацићи, Карамарковићи (Васо) и Букумире.

Данас је та трговина поглавито у рукама задруга и других откупних предузећа која откупљују стоку на локалним тржиштима: у Сјеници, Дутој Пољани, Карајукића Бунарима (Пештер) и другим мањим трговима. Сем тога, сиром и сувим месом тргују непосредно и произвођачи по селима. Познати сјенички сир од овчег млека добија у новије време овде-онде и нове примесе, јер се све више гаје краве место оваца.

Сезонска кретања сточара. — Сезонска кретања сточара на Пештерско-сјеничкој висоравни су двојака: спољашна и унутрашња. Њих условљава географски положај и природа области.

Спољашња кретања су изазивале географске разлике између ове и других суседних и удаљенијих области. Пештерско-сјенички пашњаци могли су за време летње периоде да приме и сточаре из долине Лима и западног Поморавља. Раније су се овде кретали и номади који су се у зиму повлачили у јужне крајеве. Домаћи сточари, међутим, задовољавали су све потребе у паши и сену. Њихова стада оваца, крада говеда и ергеле коња, кретали су се свуда. Али су и домаћи сточари неких година, кад омане род у сену, морали да потраже зимску исхрану у жупним крајевима. Најближе и најпо-

вољније је било западно Поморавље још довољно ненасељено а богато ливадама и пашама по пространим сеоским утринама и јалијама. Прича се, како су неки сточари „Срби-муслимани“ из Урсула код Сјенице затечени у северној Србији када је тамо избио устанак 1804. године⁶⁾. После повлачења границе између новоослобођене Србије и Турске, пештерско-сјенички сточари се у невољи почињу окретати према другим удаљенијим областима. Најпре се они крећу према Босни, која је остала у оквиру турског царства, а где је још било доста утрина и ливада. Спуштали су се низ Подриње у Посавину око Јање, Бијељине и других крајева. Пошто је Аустро-угарска окупирала Босну 1878. године, неки већи буључари скрећу Повардарју према Солунском пољу и Егејском приморју. Тамо су ишли нерадо због даљине и невичности планинских оваца другим географским условима. У народу се прича како је настајао помор у стоци, па су се људи враћали без иједног брера са „звоном у бисагама“. Било је и других невоља. Дели Бороштица из села Боровштице јавио је тамо 500 оваца. Лоше је прошао, јер је за плаћање исхране и попаше продао 200 брера. Сем тога, пештерско-сјенички сточари су се спуштали у пролеће у Новопазарску котлину и Косово. Најзад, овде ваља напоменути да сточари нису увек јавили овце у друге крајеве само због несташнице сена за зимницу у својој области. Лакше је било презимити велика стада у жупи него косити ливаде и радити око сена. Иначе је сено остајало за прехрану говеда и коња чији је број, као што је речено, био врло знатан.

Супротно овоме, сточаре из западног Поморавља и долине Лима привлачи Пештерско-сјеничка висораван за време лета. Ови из Полимља, поглавито Бихора, изјављују стоку код својих пријатеља. Такво кретање је познато из западног Поморавља (Моравице) после ослобођења овог краја испод Турака 1912. године. Али су ови односи нешто друкчији него са Бихором. Западном Поморављу, које има довољно зимске исхране за овце, недостају летњи пашњаци. У жељи да очувају бар по неколико овчих брера због јагњета и вуне, они своје овце дају за време лета на пашу у околини Сјенице. У замену за чување и пашу овај добија мужу. Али има и других облика коришћења, као што је „ортаклук“. Ортаклук је удруживање капитала и радне снаге. Појединци купују овце и дају их на чување у села под погодбом: онај који даје овце снабдева сточара сољу, кацама и грудњацима за сирење и чување сира. Друга страна улаже рад око стоке и прераду млека. У јесен по одбијању главнице која је дата за овце, приходе од вуне, млека и јагњади, као и овце, деле у два једнака дела. Тако, сточару који чува овце остаје као чист приход половина оваца. Што је занимљиво, и богатији сточари узимали су овце на ортаклук.

Сем овога, одомаћен је још један облик сточарског привређивања. Неки људи са Пештерско-сјеничке висоравни купују овце у жупним крајевима у пролеће, музу их за време лета у јесен кољу и осушено месо продају.

6) Боривоје Ж. Милојевић, Наведени рад.

Унутрашња кретања сточара у оквиру ове области везана су за односе сталних насеља и пашњака. Иако је цела област један готово непрекидан ливадарско-пашњачки простор, ипак постоје природни услови за сезонско кретање сточара из једног у други крај. То се особито односи на пространије пашњачке површине, као што је Гиљева, која привлачи сточаре не само суседних већ и удаљенијих села. Готово свако село има у своме атару и пашњачку утрину у којој се свакодневно крећу стада, док се покосе ливаде, а после се она слободно напасају и по кошевинама све до пролећа. Једни користе пашњаке изјављујући свакодневно стоку из села, а други подижу летње сточарске станове у близини пашњака. Најкарактеристичнија су кретања сточара према Гиљеви, Пештерском пољу и Коштан-пољу. На Гиљеву су упућена села која леже у њеном подножју: Црвско, Бућево, Тријебине, Долиће, Раждагиња, Дујке и др. Нека од ових села (Црвско, Бућево и Тријебине) имају главне ливаде у Гиљеви и на њима летње станове и зимске стаје. У Гиљеву сточари излазе о Бурћев-дану, а силазе у села кад падне снег. Чобани остају и дуже, све до средине јануара, јер мањи снег „опанчар“ овце роवेћи губицом користе траву. У јесен и зиму, када нема већег снега, сточари искоришћују и оне делове планине до којих за време лета нису могли допирати због недостатка воде. У јесен, међутим, кад почну падати кише овцама није потребна вода. Неки сточари, који имају више оваца и чија су села удаљена, остају у Гиљеви и зими и то један део задружне породице, која ради око стоке. Такви примери се запажају у делу Гиљеве која припада селу Црвском, док је раније зимских стаја имало Бућево и још нека друга села.

Сем ових околних села, пашњаке Гиљеве користе и нека удаљенија сјеничка насеља и то у јесен. У позну јесен и почетак зиме, када је на Гиљеви топлије него у сјеничкој котлини и другим пољима која су под маглом, овде се сточари крећу до врха планинских страна где, као што је речено, за време лета није допирала стока. У то доба су дојављивали своја стада имућнији сточари из Кладнице (Него Ленић), Буковика (Божо Бабовић), Крсца (Вељко Млабеновић), Граца и још неких других села. Ови сточари, који су удружени боравили у колибама, морали су се постарати и за помало сена у случају да изненада падне већи снег. Неки су и куповали за овакве случајеве и по коју мању ливаду.

У овим јесењим кретањима учествовали су да користе „резервате паше“ и неки сјенички трговци и други имућнији људи. Куповали су у пролеће мршаве волове и јунад, давали их на „суваћење“ — испашу и чување у Гиљеви, а у јесен угојене продавали по много скупљој цени. Шта више и неки имућнији људи суседних области давали су у лето своју јалову стоку на попашу и гојење по Пештеру.

Сем Гиљеве, за кретање сточара од значаја су Сјеничка котлина, Пештерско и Коштан-поље и друга мања проширења (Тријебине, Царичина). Према пољима стока се креће у пролеће и када се

покосе ливаде. Изузетно се виде летњи станови и на једном делу Коштан-поља, где сточари околних села бораве готово целог лета.

Сточарска станишта. — Сточарска станишта, летњи станови и зимске стаје разасуте су свуда ободом ливада и пашњака. Крајем ливада су растурене, а на пашњацима груписане око извора и већих утрина. Најпознатија и највећа летња станарска станишта су на Гиљеви Тријебински станови код Забојске воде, Ракља (Раждагињски станови), Тузински станови на ободу Пештерског поља, као и у поменутом Коштан-пољу. Станови села Црвског у Јеленку на Гиљеви су делом у мањим групама а делом разбацани око ливада.

Стаје, зимске сточарске зграде, су поглавито на ливадама. У њима, као што је речено, бораве са стоком чобани полажући јој сено уз повремено коришћење паше. Зимски стајама бораве само један део зиме, док потроше сено. Неки, опет, као што је речено, остају и целу зиму. Своје стаје у Гиљеви су имали и Буљевци, које у новије време напуштају.

Овде ваља поменути и сточарско насеље Задруге „Пештер“ у Црвеној Локви, које се бави савременим сточарством.

Врло су занимљиве и сточарске зграде на Пештерско-сјеничкој висоравни и по грађи и по саставу. Прилагођене су углавном географској средини. У овој обешумљеној области сточар је градио зграду од оног што му је пружила природа. Основна грађа је лесково пруже, чатма и кров од сламе и буса. То су зградице квадратне и правоугаоне основе. Поред њих се овде-онде види и дубилог. Једно задружно домаћинство има и по пет-шест таквих зградица: огњар где се седи и кува млеко, млекар за чување смока, зградица за чељад, јер за време лета на станове изађе већи део породице. Око ових су и мање зградице за телад и уопште стоку и торови за овце. Такво станиште споља гледано пружа слику изолованог и врло егзотичног насеља.

Нешто су друкчије зимске стаје прилагођене дугој и оштрој зими; подигнуте су у заклоњеним местима. Основа им је од камена а покривене су бусом који задржава топлоту и штити од пожара. У бољим стајама често станују удружени сточари проводећи зиму у заједници и помажући се међусобно. И за овце, које добро подносе зиму, подижу боље заклоне — прислоне. Сем ових, зимских и летњих зграда виде се овде-онде остаци колибица које су служиле сточарима као скровишта. Оне су махом удаљене од главних станова. Ова склоништа подсећају на станишта ранијих номадских сточара који су се кретали по целом паанинском пространству Гиљеве и других крајева. Пештерски пастир је добро обучен у тешком и топлим вуненом оделу. Особито је карактеристична за ову област „јапунце“, црвено-загасите боје која прекрива готово целог човека. Јапунце су употребљавали једнако и кириџије који су њиме прекривали и себе и коња.

Општи поглед. — Пештерско-сјеничка висораван природом је предодређена за сточарску привреду. На то упућује велико про-

странство пашњака и ливада. Због тога је ова планинска област бивала често и густо насељена, чак и гушће него жупне долине. Чим би се неким изненадним сеобама испразнила, опет је брзо насељавана захваљујући условима за сточарство. Као што је речено, представљала је велико богатство у стоци, особито у средњем веку и у доба турске владавине. Стада оваца, крда говеда, ергеле коња, товари вуне, коже и сира и лоја кретали су се одавде у правцу удаљених градских тржишта Дубровника, Солуна, Цариграда, Трста, Сарајева, Београда итд. Са друштвеним променама мењали су се постепено услови за ово планинско сточарство. Те промене су дошле до свога изражаја у најновије време када настају револуционарне промене и преображавања у свим областима живота. О садањем стању пољопривреде у овој области позната је једна ваљана економска студија⁷⁾. Ја се укратко осврћем на досадашња кретања и географске услове за оживљавање сточарства и њеног утицаја на задржавање становништва у овој области.

Сточарство брзо опада упоредо са кретањем људи према градовима, школи, фабрици и другим установама. Знатан број се спушта и у села западног Поморавља, особито српско становништво, а према Сарајеву и другим градовима муслимански појединци. На то их не терају економски разлози, јер тамо одлазе и они који могу добро да живе и само од сточарства.

Сточарство се мења не само по броју већ и по структури. Аутохтони сојеви оваца и говеда нестају под утицајем стоке из суседних области и увођењем нових пасмина преко Задруга. Према томе, у овом погледу влада потпуно сточно шаренило. Поред домаћих говеда и оваца, који се задржавају у познатим домаћинствима, често се сретa ситнија стока из околних области Полимља а на задружним добрима око Сјенице и Дуге Пољане и краве фригијске расе.

Кад је реч о напретку сточарства овде ваља изнети улогу пољопривредно-шумског газдинства „Пештер“, које држи око 8.500 хектара пашњака и зиратног земљишта, од чега је 400 ха под вештачким ливадама. Са ових ливада добија се 50 до 60 мц сена по хектару. На овом ливадарско-пашњачком простору газдинство гаји 1000 грла говеда (300 крава музара) црно-беле, фригијске расе, домаће буше и мелеза, а сем тога 2.000 оваца праменке сјеничког соја.

Сва ова стока је распоређена по разним крајевима области: Црвеној локви, Царичини, Великом Дубињу, Ракочким и Карајукића бунарима. Комбинат прерађује млеко у чувени сјенички сир познат у трговини под називом „Фета“.

Као што је речено, ово пољопривредно газдинство и друге задруге утичу на измену лика пребашњег сточарства на Пештерско-сјеничкој висоравни. Без сваке сумње протећиће још времена док се устали тип стоке који најбоље одговара овој планинској области.

7) Милорад Р. Лечић, Пољопривреда Сјенице и Пештера, — стање и смернице развика, Београд, 1957.

Али и када буде преовладао савремено сточарство, овде ће остати места и за екстензивно сточарење, помоћу кога се могу искористити и неке слабије пашњачке површине. Разуме се, и ово ће се унапређивати кад се у безводним крајевима буду обезбедиле резерве воде и спровели бољи саобраћајни прилази. На овоме се већ сада ради. Водовод из Берекарског врела обухвата неколико безводних села у горњем Пештеру. Моћи ће да се нађе сличних могућности и за друге крајеве, па чак и за суву и травну Гиљеву, где поред постојећих извора и бунара ваља изградити и велике цистерне. Краће речено, опадање сточарства на Пештерско-сјеничкој висоравни неће бити дуготрајно јер ће му се човек вратити као добром животном извору. На то упућује сама природа. Разуме се, природи ваља додати и бољи човеков рад. Када буде спроведена електрификација, путеви и бољи приступи пашњачким крајевима и обезбеђене основне потребе у води, престаће и бежање из ових села јер ће савремено сточарство пружити довољно извора за културни живот. На тај начин ће се створити и нови услови за задржавање човека. „Југословенсти Тибет“ биће тада извор економске моћи и резервоар снажног планинског становништва.

R é s u m é

MILISAV V. LUTOVAC

L'ÉLEVAGE DU BÉTAIL ET LA VIE PASTORALE SUR LE PLATEAU DE PEŠTER ET DE SJENICA

Le plateau de Pešter et de Sjenica — „le Tibet yougoslave” — est une région d'élevage typique. Cette pénéplaine de montagnes, qui surmonte toutes les régions avoisinantes, est composée d'un labyrinthe de petits bassins, uvalas, poljes, dolines et éminences qui les séparent. Elle est toute couverte de prés et de pâturages, à l'exception de petites surfaces calcaires. Outre les prairies, on voit autour des maisons les petits champs sous l'orge, l'avoine, le sarrasin et les pommes de terre. Comme telle, cette région représentait toujours un pâturage continu sur lequel se mouvaient les troupeaux de moutons, de bovins et de chevaux. L'élevage de cette région était florissant au Moyen âge, et surtout pendant la domination turque, jusqu'à l'année 1912. Au XVIe siècle on mentionne nommément des éleveurs serbes, dont les troupeaux comptaient de 50 à 1000 moutons par ménage. On élevait également un grand nombre de bovins et de chevaux qui faisaient libre pâture sur les pâturages. Il y avait de grandes familles indivises qui possédaient, vers la fin du XIXe siècle encore, jusqu'à 40 chevaux. Le bétail y était tenu pendant toute l'année. Exceptionnellement, en mauvaises années, on faisait descendre les troupeaux de moutons pendant l'hiver dans les régions à climat plus doux; le bassin de la Morava, la Macédoine et

la Bosnie. Au cours du temps, il se formait ici une race spéciale renommée de bovins et de moutons.

Les moutons de Pešter avaient une bonne vente sur les marchés de Constantinople et de Salonique, tandis que les chevaux étaient exportés surtout en Italie et en Malte. La laine était exportée à Trieste et le fromage et les autres produits de l'élevage, de même qu'aujourd'hui, dans les villes avoisinantes. En un mot, on y vivait uniquement du bétail auquel toute la vie de l'homme a été consacrée. Depuis la libération de la domination turque, l'élevage commence à changer sous l'influence de nouvelles conditions. On a commencé à croiser les races autochtones avec celles des régions voisines, ce qui a produit une grande variété des types.

Le bétail sort sur les pâturages en partie directement du village et, en partie, des chalets, construits à proximité des pacages. Ces bâtiments, à cause de leur caractère temporaire et du manque du bois, sont construits de matériaux peu solides — branches de coudrier — et les toits en étaient recouverts de chaume. Un peu plus solides étaient les chalets d'hiver, construits sur les prairies où l'on restait avec le bétail pendant tout l'hiver. C'est de là que les éleveurs se mettaient en marche, vers la fin de l'automne et au début de l'hiver, pour les pâturages plus éloignés qui n'ont pas pu être utilisés en été à cause du manque d'eau. C'est surtout visible à Giljeva que fréquentent en automne aussi les éleveurs des autres villages.

Après la deuxième guerre mondiale l'élevage de cette région décline car les jeunes gens quittent la région pour fréquenter les écoles ou bien s'engagent comme ouvriers dans les usines et autres entreprises. L'élevage des moutons se maintient encore, tandis que le nombre de chevaux décroît rapidement à cause de leur utilisation de plus en plus rare pour l'attelage et le transport. Pourtant, depuis quelque temps deux coopératives d'éleveurs introduisent dans l'élevage de nouveaux changements: l'amendement des prairies et l'élevage d'une meilleure race de bovins, surtout de vaches. Tout cela, avec la construction des routes, l'électrification de la région et l'approvisionnement d'eau des régions arides, auront pour conséquence le retour des hommes à l'élevage pour lequel cette région est très appropriée. Ceci influera aussi sur la conservation de la race puissante de la population qui distingue le plateau de Pešter et de Sjenica.

ТАБ. 1

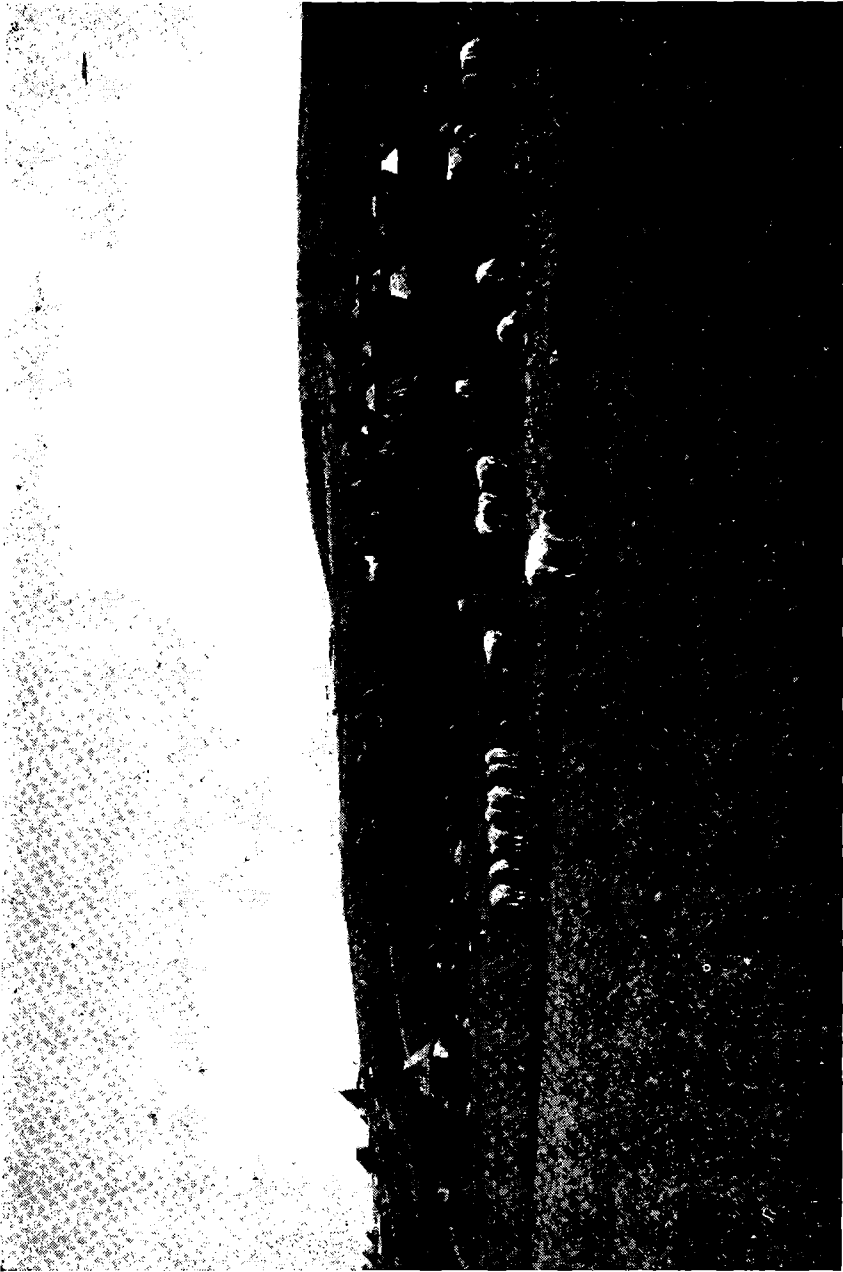

Фот. 1. — Крдо крава задруге „Пештер“ на пашињаку у Сјеничкој котлини
(Фот. М. В. Луговац).

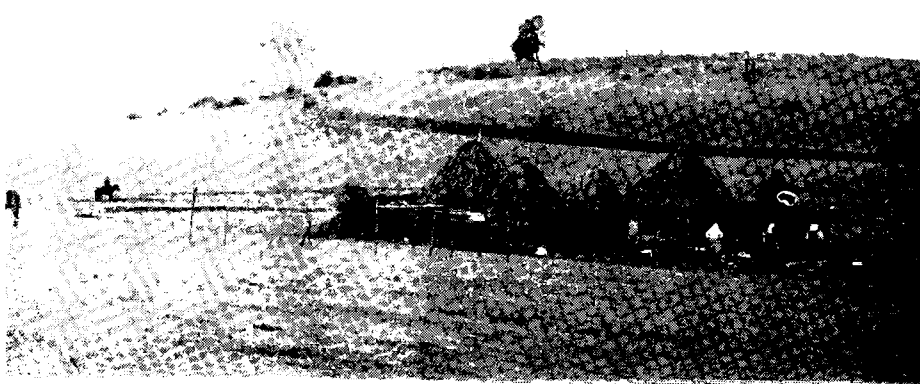
ТАБ. 2

Фот. 2. — Пејзаж села Суводо (Суви До) на Пештеру. (Фот. М. В. Луговац).

ТАБ 3.

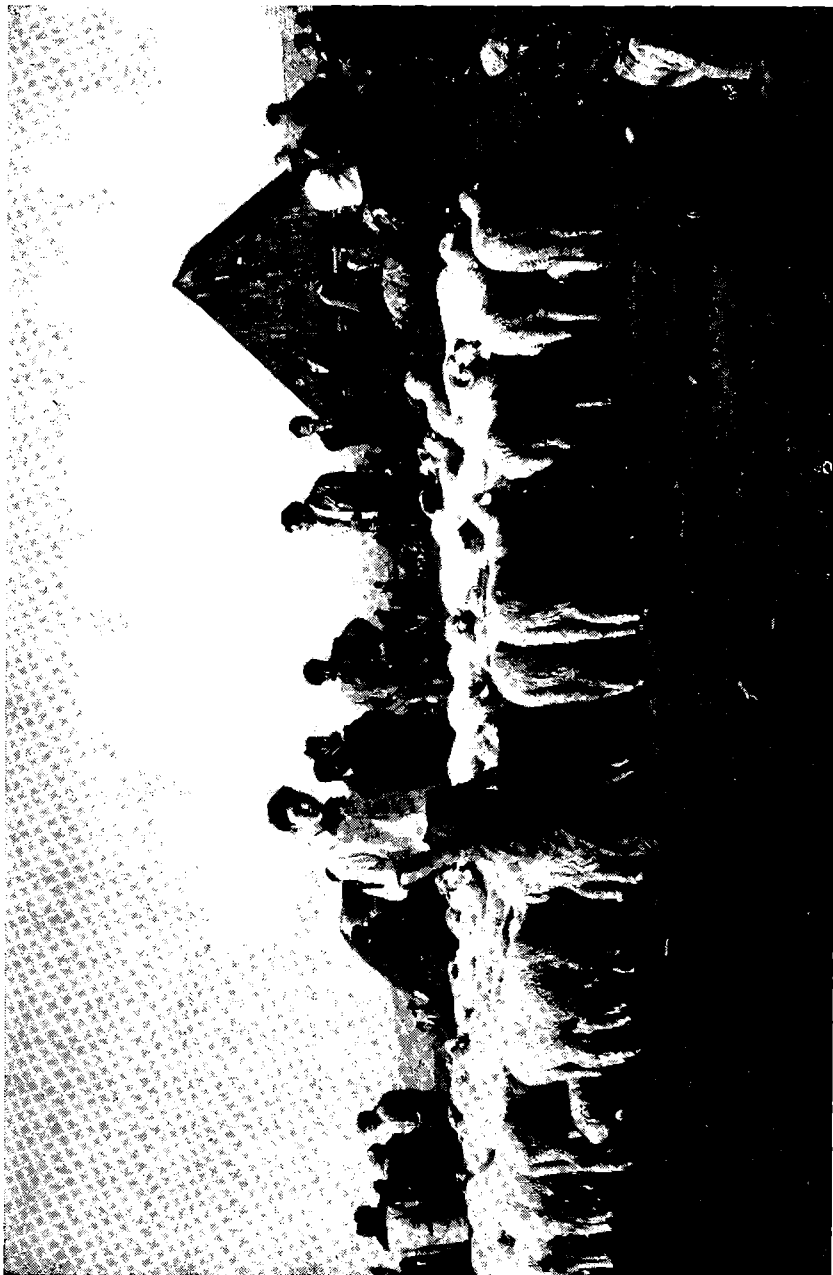
Фот. 3. — Летњи станови једног домаћинства код села Лескове на Пештеру.
(Фот. М. В. Лутовац).

Фот. 4. — Плагинка на путу између села и летњих станова. (Фот. М. В. Лутовац).

ТАБ 4.

Фот. 5. — Трг у Карајужића Бунарима; у првом плану јелно стадо јагњаци.
(Фот. М. В. Луговац).